

УДК 94(470+571)“186»:329.4(=16):323.15(=161.2=162.1)

DOI: 10.15407/rksu.23.197

*Надія Андріївна Шип,**доктор історичних наук, професор,**професор кафедри філософських**та соціальних наук Київського національного**торговельно-економічного університету*

ORCID: 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЛОВ'ЯНОФІЛАМИ ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ПИТАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Мета дослідження. На основі вивчення наукового доробку вчених та аналізу слов'янофільської преси показати історичні передумови, характер і перебіг російсько-польського протистояння, апогеем якого стало польське національно-визвольне повстання 1863 р., та суть російсько-української полеміки з мовного питання. **Методологія дослідження.** Методологічне підґрунтя запропонованого наративу складають принципи об'єктивності, термінологічної визначеності й історизму. При висвітленні дій центральної влади стосовно периферійних земель Російської імперії враховано взаємозв'язок зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів. **Наукова новизна.** Доведено, що в ХІХ ст. в Російській імперії виникла колізія на основі зіткнення національно-патріотичних інтересів поляків і росіян, росіян і українців, яка в офіційних колах тлумачилась як «польське питання» і «українське питання». Показано методологічну різницю в поглядах слов'янофілів щодо інтерпретації походження й суті проблем та пропонувані способів їхнього розв'язання. Підкреслено, що методологічне кредо І. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на принципах історизму й моралі. Розширено використання першоджерел, зокрема публіцистичних статей, у яких відображені погляди слов'янофілів на суспільно-політичні проблеми. **Висновки.** В ХІХ ст., в умовах зростання національної свідомості слов'янських народів, загострилася боротьба за збереження своєї самобутності в рамках централізованої держави. На порядок денний поставали питання взаємовідносин центру й окраїн Російської імперії. Слов'янофіли активізували свою діяльність у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863 р. Наведені міркування слов'янофілів із приводу польського й українського питань засвідчують складність, неоднозначність і відсутність механізмів їхнього розв'язання у другій половині ХІХ ст. З наукової точки зору, проблема потребує подальшого неупередженого, комплексного дослідження на основі максимального залучення першоджерел, які дозволяють аналізувати процеси без сторонніх коментарів. Конче важливо враховувати теперішні події на Південному Сході України, пильно вивчати досвід минулого й виносити з нього повчальні уроки.

Ключові слова: «польське питання», «українське питання», слов'янофіли, полонофільство, українофільство, Іван Аксаков, Микола Костомаров.

У Російській імперії від середини 40-х до середини 70-х років XIX ст. зародилось і розвивалося слов'янофільство як самобутня історико-філософська та релігійна течія суспільної думки. Носії слов'янофільської ідеології на протигагу західникам намагалися знівелювати вплив Заходу на історичний розвиток Росії, пропагуючи національно-патріотичні ідеї. За своєю суттю слов'янофільство не складало певної структурної організації та не виробило суцільної теорії, скоріше це був духовно-світоглядний феномен, що мав ідеологів, прихильників і послідовників, погляди яких з окремих питань розходилися. В означений період їхнє вчення еволюціонувало від теоретизування у вузькому колі однодумців із числа дворянської інтелігенції до поширення слов'янофільських ідей через пресу і трансформації поглядів деяких адептів до панславізму та, на межі XIX–XX ст., – неослов'янізму (неославізму). Історична обумовленість слов'янофільства пов'язана з відносинами між Росією та Європою, що відбилось як на зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних інтерпретаціях тогочасних проблем, зокрема «польського й українського питань», у Російській імперії, проектах можливого їх розв'язання.

Актуальність теми дослідження. Науковий аналіз ставлення слов'янофілів до тогочасного суспільно-політичного життя актуалізується у зв'язку з сучасними подіями на Південному Сході України. У них простежується прихований відгомін слов'янофільської доктрини, яка свого часу із суто теоретичної з добрими намірами перетворилася на ідеологічне підґрунтя зовнішньополітичних амбіцій Російського самодержавства. Здобуття Україною незалежності в 1991 р. спричинило перманентне загострення російсько-українських стосунків в економічній, суспільно-політичній, історико-культурній сферах, політичних ознак набули мовне питання, проблема територіальної цілісності тощо. Усе це потребує ретроспективного аналізу подібних проблем для з'ясування їхньої природи й ухвалення адекватних рішень.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасному історіописанні слов'янофільська тематика все більше привертає увагу соціогуманітаріїв, при цьому диференціювалися підходи до її вивчення: в російському дискурсі простежується тенденція переосмислення слов'янофільства в бік модернізації, в українському – наголошується на прихованій політизації його доктрини про православну єдність слов'ян, про політичний підтекст у теперішніх історичних умовах. В історіографічному доробку з цього питання заслуговує на критичний аналіз стаття В. Матвєєва, в якій генерується оновлена ідея об'єднання всіх слов'янських народів, зокрема російського, українського і білоруського, в умовах глобалізації [1, с. 209, 215]. Експерт фонду «Майдан закордонних справ» О. Белоколом вважає, що ця ідея, яка частково в 70-х роках XIX ст. трансформувалась у панславізм, використовується сучасними російськими ідеологами і політиками для обґрунтування своєї месіанської ролі на теренах православного світу. Наразі вони намагаються зробити Україну зоною стратегічного суперництва Сходу і Заходу. О. Белоколом, не зовсім коректно ототожнюючи панславізм зі слов'янофільством у хроно-

логічному відношенні (1840-ві – 1870-ті роки ХІХ ст.), зазначає, що він не притаманний загалом слов'янофільській ідеології [2]. Сучасні дослідники в загально-історичному контексті розглядають польське й українське питання в Російській імперії як такі, що входили до загальноімперської стратегії уніфікації національних окраїн з метою їхньої інтеграції у своєму складі [3]. Дану проблематику глибоко аналізували вітчизняні вчені. Наприкінці 90-х років ХХ ст. Інститутом історії України НАН України видана колективна монографія «Українське питання»¹ в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) у 3-х частинах [4]. У ній ця тема глибоко і всебічно висвітлена на широкій джерельній базі, що забезпечило їй неминущу наукову вартість. Однак слов'янофільський погляд на українське питання в монографії не представлений. Науковий інтерес становить дослідження О. Міллера щодо «українського питання» в суспільній думці та політиці самодержавної влади в другій половині ХІХ ст. На основі наукової літератури й архівних джерел автор аналізує дану проблему з точки зору зіткнення проекту українського національного будівництва з російським – «утворення великої російської нації» на основі трьох східнослов'янських народів. Автор констатує безуспішність русифікаторської політики порівняно з українським національним рухом [5]. Осучаснений історико-філософський аналіз слов'янофільства знаходимо в монографії О. Капліна, який дистанціюється від його спрощеного тлумачення. Автор розглядає слов'янофільську ідею історичного розвитку Росії поза польським і українським питаннями. Він не утримується від перебільшень в оцінках слов'янофілів, паралельно критикуючи окремі положення їхнього вчення [6]. Проблема російського слов'янофільства в усіх її модифікаціях досліджується відомим американським (польського походження) славістом А. Валіцьким [7]. Автор констатує його ідейний вплив не лише на сучасників, а й на формування світогляду наступних поколінь.

Короткий історіографічний огляд найбільш презентабельної літератури з польського та українського питань у Російській імперії (загальна кількість не піддається обчисленню, адже зазначені проблеми мали суспільний резонанс, обговорювалися на сторінках тогочасної і пізнішої періодики аж до революційних подій 1917–1921 рр.) засвідчує неослабний науковий і політичний інтерес до них. На сьогодні вони складають підґрунтя для критичного аналізу історіософських і релігійних слов'янофільських доктрин та методологічно виваженого підходу до їхнього розкриття з урахуванням теперішніх реалій. Незважаючи на наявність загалом великого історіографічного доробку з цієї проблематики, польське і українське питання не виокремлювались як важливі складові внутрішньої і зовнішньої політики самодержавства в інтерпретації слов'янофілів.

Мета дослідження. На основі вивчення наукового доробку вчених, а також аналізу тогочасної слов'янофільської преси показати історичні передумови, характер і перебіг російсько-польського конфлікту, апогеєм якого було польське

¹ У даному контексті слова польське і українське питання беремо в лапки, якщо йдеться про тогочасну офіційну позицію як специфічне означення проблеми, в інших випадках пишемо без лапок.

національно-визвольне повстання 1863 р., і суть російсько-української полеміки з мовного питання. Довести, що слов'янофіли не визнавали вимог польської сторони стосовно відродження Польщі в межах 1772 р. і прагнули залагодити конфлікт на умовах, вигідних для самодержавної влади. «Українське питання» слов'янофіли переводили в русло полеміки з українофілами стосовно визнання української літературної мови. Українофільство кваліфікувалося ними як сепаратизм, що загрожував державній єдності Російської імперії. Враховуючи різноманітні підходи до наукового аналізу згаданих питань, що часом відбивали методологічні й ідеологічні вподобання дослідників, необхідно ширше залучати до наукового обігу першоджерела, зокрема статті з тогочасних слов'янофільських газет «День», «Москва», «Москвич», «Русь», заснованих і редагованих І. Аксаковим. На їхніх шпальтах, крім його власних, друкувалися твори, що за своєю ідейною спрямованістю мали певну спорідненість зі слов'янофільським ученням, а подеколи – й несумісні з точкою зору редактора.

Завданням дослідження є висвітлення реакції слов'янофілів на актуальні проблеми суспільно-політичного життя. В науковій літературі їх умовно диференціюють за ідейними поглядами та періодом активної діяльності відповідно до історичних обставин і часу [8].

Методологічне підґрунтя запропонованого наративу складають принципи об'єктивності, термінологічної визначеності й історизму. Під час висвітлення політики центральної влади стосовно периферійних земель Російської імперії враховано взаємозв'язок зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів. У конкретному випадку особливо цінними є методологічні поради О. Міллера з приводу фокусування уваги на різноманітних механізмах побудови взаємовідносин центру й окраїн імперії, зокрема звуження/розширення автономних прав, призначення генерал-губернаторів, намісників, централістична політика у сфері релігії, мови тощо [9, с. 8].

Виклад основного матеріалу. Модернізація соціально-економічного і політичного життя Російської імперії внаслідок Селянської реформи 1861 р. активізувала діяльність російської інтелектуальної еліти. Зазнавали видозмін деякі постулати слов'янофільських мислителів у бік буржуазного лібералізму. На основі вироблення основних параметрів понять «народ», «народність», «нація», «національна свідомість» на порядок денний постали питання взаємовідносин центральної влади з окраїнними територіями. Їхню актуальність реально відчували слов'янофіли, тому й долучилися до вивчення стосунків влади з поляками й українцями, які мають спільне з росіянами слов'янське коріння, але перші є католиками, другі – православними. Отже, польське й українське питання в Російській імперії мали різне історичне походження і розвиток. Різними були також і спроби їхнього розв'язання чиновниками, а також ставлення до них слов'янофілів. Зокрема, поет, публіцист Іван Сергійович Аксаков до кінця 50-х років не виявляв конкретної прихильності до основних слов'янофільських ідей, але переймався ними та доклав зусиль до їхнього поширення через пресу і

зрештою набув визнання як істинний і останній слов'янофіл [6, с. 32–329]. Ліберальна інтелігенція культивувала патріотизм і особливо переймалась ідеєю цілісності імперії. Коли поляки виявили власний патріотизм, у російському суспільстві виникла політична колізія, що набула в офіційних колах ширшого тлумачення – «польське питання» в Російській імперії. Особливо воно загострилося під час національно-визвольного повстання 1863 р. і пізніше. Природно, що І. Аксаков намагався з'ясувати його витоки ретроспективним методом. Кульмінацією польської історії він називав кінець XVIII ст., коли відбулися три поділи Речі Посполитої, внаслідок яких Росія повернула свої історичні землі, а також Литву; Царство Польське¹ отримала за рішенням Віденського конгресу 1815 р. і дарувала йому конституцію². Вважаючи Росію найменш винною в розчленуванні Польщі, І. Аксаков апелює до моральної сторони справи і, виходячи з цього, пропонує будувати стосунки з нею. Загалом історична наука не відкидала моральної складової історичного процесу, проте в історії слов'янства є прогалини в цьому сенсі, вважав він. Згадуючи про зовнішню політику Росії, він підкреслював її моральні переваги порівняно з англійською та австрійською, хоча в ній мали місце недалекоглядні, шкідливі для інтересів Росії кроки. До негараздів у політиці російська громадськість не залишалася байдужою, адже керувалася суспільною історичною совістю. Відтак, відносини з Польщею і поляками І. Аксаков пропонував будувати «на ґрунті найповнішої моральної законності» [10, с. 7]. Цим він пояснював моральне право Росії стосовно кровних єдиновірних братів малоросів, червоноросів та білоросів, а посягання поляків на Київ, Смоленськ називав божевільними; разом з тим, вважав справедливим їхнє патріотичне почуття щодо Познані, Кракова і Варшави [10, с. 8]. Він не брав на себе місію розв'язувати польське питання, яке є прерогативою держави (державні кордони, європейська політика тощо), а пропонував розглядати його з моральної точки зору. Для цього вважав доцільним дізнатися, чого хочуть поляки, і вже в результаті полеміки доходити істини. На його думку, гноблення духовне набагато тяжче за матеріальне, маючи на увазі насадження католицизму серед православного народу Західноруського краю³. Характеризуючи менталітет поляків, слов'янофіл

¹ *Королівство Польське (за російською традицією – Царство Польське) – автономна польська держава у складі Російської імперії в 1815–1875 рр. Мала обмежене самоврядування, звужене внаслідок поразки листопадового повстання 1830–1831 рр. і січневого повстання 1863 р. Поступово втратила автономію, перетворившись на російську провінцію – Привіслянський край. Відновлене 1915 р. як Королівство Польща. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Королівство_Польське_\(1815–1915\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Королівство_Польське_(1815–1915)).*

² *Конституція Королівства Польського 1815 р. перетворювала створену рішенням Віденського конгресу 1815 р. державу на спадкову монархію, поєднану з Російською імперією. Ліберальна за своїм характером, термінологічно наближена до попереднього устрою Речі Посполитої. У 1832 р. скасована імператором Миколою I внаслідок невдалого польського повстання 1830 р., сейм і польська армія ліквідовані. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Польская_конституция_1815_года*

³ *У тексті збережено назви і правила написання тогочасних адміністративних територій Російської імперії: Західноруський край; Південнозахідний край (Південно-Західний край – Київська, Волинська і Подільська губернії); Північнозахідний край.*

азначав, що до трьох поділів Речі Посполитої вони визнавали литовські, білоруські, українські землі своїми територіями. Полоноцентризм та ігнорування прагнень їхніх мешканців до незалежності складала парадигму національної свідомості поляків. У новітній польській історіографії є помітним намагання певною мірою гармонізувати і дати виважену оцінку взаємостосункам цих народів, враховуючи їхні природні бажання здобути незалежність [11].

I. Аксаков шукав корені політичних проблем в Європі та дійшов висновку, що в першій чверті XIX ст., за його образним висловом, відбувалася т. зв. карткова гра, за якою перетасовувалися народності без огляду на історичне минуле, менталітет, віросповідання тощо. Їх розвішували, розмірювали, доважували на користь тим чи іншим державам, чим порушували моральну рівновагу в Європі [10, с.13]. Як бачимо, методологічне кредо I. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на засадах історизму та принципах моралі. У 60-х роках XIX ст., зазначав він, згадана політична розкладка суперечить ідеї національності. I парадокс полягає в тому, що патріотично налаштовані представники польської шляхти всупереч загально визнаним принципам національної свободи, яку вони проголошують, у 1862 р. підготували проект звернення до російського уряду з вимогою включити до складу Польщі Литву, Білорусію, Волинь і Поділля, які в минулому належали Короні Польській [10, с. 17]. А це означає, що Росія мала би віддати в чуже підпорядкування близько 10 млн. своїх громадян. Тобто згадані пани (на чолі з графом Андрієм Замойським) пропонували в адміністративному порядку розв'язати вузол проблем, який має історичне, моральне та релігійне підґрунтя. I. Аксаков поставив полякам риторичне запитання: невже вони сподіваються, що народ (у разі згоди російського уряду на таку вимогу) мовчки сприйме це і дозволить, приміром, віддати Польщі Київ? Народ пам'ятає унію та її наслідки, козацькі війни XVII ст., відколи і почалося протистояння двох народностей. Він нагадав, що газета «День» уже висловлювала свою позицію стосовно польської справи (її суть: ми поважаємо права польської народності в межах «Польщі, а не Волині, Поділля, Білорусії тощо»), і знову запропонував сторінки своєї газети для обговорення цього питання [10, с. 21].

Польське повстання 1863–1864 рр. сколихнуло суспільну свідомість і суспільну думку в Російській імперії, стало лакмусовим папірцем, що сприяв висуненню на порядок денний питання національної ідентичності. I. Аксакова воно турбувало по суті – це заколот у кількох губерніях проти влади, національне повстання чи бунт невдоволених? Хто є головною дійовою особою – вся Польща разом з усім народом чи окрема партія, клас; це домашні чвари чи прояв національного руху, що прагне політичної незалежності та свободи?

Радянські дослідники розглядали дані події з позицій марксистської методології. За їхньою версією, програма польського визвольного руху мала три варіанти, які відбивали ідейно-політичні погляди учасників. Праві – бажали відновлення феодальної республіки, володіння «східними кресами». Буржуазні демократи прагнули утворення незалежної демократичної республіки на території колишньої Речі Посполитої і не визнавали литовців, українців і білорусів

окремими народами, а лише частиною польського з деякими особливостями. Ліве крило вважало прийнятним їхнє відділення або об'єднання у федерацію з польським і російським народами. Такі ж ідеї виношувались у 1830-х і в 1846–1848 рр. [12, с. 75–76]. У сучасній «Енциклопедії історії України» причина повстання трактується як «прагнення національно свідомої частини польського суспільства здобути державну незалежність і відновити Річ Посполиту» [13, с. 382]. Невдоволення поляків станом речей давалося взнаки з 1861 р. і починалось із хвилі маніфестацій з приводу різних історичних подій. Їх розганяли, навіть застосовуючи вогнепальну зброю, що спричинило людські жертви. До цього долучалися ксьондзи, маніфестації влаштовувалися в костьолах, що заборонялося російською владою, організовувалися церковні відправи за благо Вітчизни, за душі померлих видатних поляків, велась агітація серед селян, які не вірили обіцянкам, зокрема в Україні, та не підтримували «панське повстання» [11, с. 52, 54].

Відомо, що в розпал тих подій, під час яких загинуло багато російських солдатів, імператор Олександр II 10 квітня 1863 р. видав маніфест, в якому оголосив усім полякам амністію за умови складання ними зброї до 1 травня 1863 р. Якщо ж Європа і Польща почнуть тиснути на Росію і лунатимуть вимоги відновлення Польщі в межах 1772 р., це збудить усі прошарки російського суспільства, вважає І. Аксаков. Згідно з маніфестом, громадянські права всіх російських підданих розширювалися. Спробуємо з'ясувати реакцію слов'янофілів на ці події та їхні ідейно-теоретичні варіанти вирішення «польського питання». Слов'янофіли сподівалися на те, що Польща позбудеться політичного безумства, інакше питання не розв'яжеться, а лише відтермінується.

У вирі тогочасних подій, як кажуть, – по живих слідах, І. Аксаков намагався розібратись у ситуації. Судячи з повідомлень преси, яка тримала руку на пульсі, він припускав: за зовнішніми ознаками це не всезагальне повстання, а скоріше заколот частини населення (містян, дрібної шляхти і пролетаріату), що піддалася на пропаганду демагогів. Магнати і сільське населення допоки участі в цих подіях не брали. Магнати, вочевидь, очікують перших результатів т. зв. «демократичного терору», щоб згодом очолити його. Зрозуміло, що вони не є лояльними до Росії. Він вважав, що головну роль у кривавих подіях 1863 р. відіграло католицьке духовенство, яке попередньо готувало маси патріотичними піснями в костьолах, і згодом ксьондзи з хрестом у руках очолювали повстанські загони (про що пишуть і польські історики. – *Н. Ш.*). Слабка участь сільського населення не підтверджує і не заперечує народного характеру цього руху. Враховуючи дану обставину, І. Аксаков пропонував варіант можливого врегулювання конфлікту – пообіцяти й надати пільги селянам, пам'ятаючи, що в разі невиконання обіцяного вони приєднаються до заколотників, які всіма засобами переманюють їх на свій бік [10, с. 25]. За зовнішніми характеристиками слов'янофіл кваліфікував ті події як такі, що мали ознаки національного повстання.

Події 1863–1864 рр. знаходили відображення в європейській і, власне, польській пресі, зрозуміло, в протилежному ракурсі, ніж у російській. І. Аксаков спробував з'ясувати для російської суспільної свідомості: що таке Польща, хто такі

поляки і чого вони хочуть. Свої умовиводи він будував на постулаті: народ, селяни є виразником і представником Польщі, а не аристократія, революційний комітет тощо. Якби цей рух представляли вони, Росія би зрозуміла суть польського питання і шляхи його вирішення. Якщо ж надати Польщі Конституцію (як 1815 р.), чого вимагають Європа і Польща, або, за прикладом Австрії, – конституційну установу в Галичині, це не задовольнить усіх, а лише породжуватиме нові вимоги: національну армію і бюджет. Тобто, поступками питання не вирішити [10, с. 41]. І. Аксаков заперечував пропозицію, висловлену в одному петербурзькому журналі, стосовно скликання спільної наради європейських держав для обговорення польської проблеми. Але навіть радитися з європейцями, адже її мають розв'язувати Росія і Польща, підкреслював він. Слов'янофільський публіцист розглядав точки зору російських і європейських журналістів, зокрема французької газети «La Presse» (видавець Жирарден), на можливі варіанти залягодження конфлікту. Дехто з них пропонував замирення, аргументуючи його тим, що Королівство Польське «куплене ціною російської крові». Отже, радили зробити це «на загальних ліберальних началах управління і пристосування Польського державного устрою до Російського» на кшталт статусу Галичини в Австрійській імперії, де вона бере участь у загальному імперському представництві, не маючи ані окремої армії, ані окремого бюджету [10, с. 69]. Проте І. Аксаков заперечує використання в міжнародному праві «пролиття крові» («право сильного») як аргументу, натомість визнає моральні, духовні, етнографічні доводи. Разом з тим, щодо Польщі зауважує, що її єдність з Росією бажана, але в теперішній час неможлива, оскільки історичні суперечки призвели до таких взаємних стосунків, «за якими не можна й думати обрусити Царство Польське так, як німці онімечили Познань» [10, с. 70]. Наразі польський історик Г. Дильонгова підкреслює: «Російські заходи в Королівстві Польському після повстання (1863 р. – *Н. Ш.*) згуртували польське суспільство проти загарбників і перекреслили можливість порозуміння з царатом» [11, с. 58].

Зважаючи на складність ситуації, І. Аксаков висловлювався за добровільне об'єднання, якщо б справді знати волю польського народу, який страждає від германізму. Він заперечував ідею про представництво та ліберальні установи і висловлював побоювання з приводу того, що поляки належать до романогерманського духовного світу і можуть негативно впливати на російське суспільство. Обереігаючи слов'янофільські постулати, І. Аксаков заперечував можливість запровадження Конституції західного зразка, натомість наполягаючи на вітчизняному земському і державному устрої. Наступне обґрунтування аксаковської ідеї лежало в релігійній площині: католицька Польща і православна Росія – два різних просвітницьких начала (начало – суть, фундамент, засада. – *Н. Ш.*). Тісне поєднання між ними можливе за умови повернення Польщі до Слов'янства. Отже, жирарденські і тому подібні пропозиції І. Аксаков відкидав, образно висловившись, що «дуету з Польщею ми ще співати не можемо, і вона лише зіпсує нам наше «соло», тому вийде, що не Польща пристьобнута до Росії, а навпаки» [10, с. 71].

Інший варіант західної преси щодо замирення конфлікту – надання Польщі Конституції зразка 1815 р. зі змінами і без армії. Але питання в тому, чи всі поляки бажають тієї Конституції, де селяни були позбавлені представницького права, розмірковував слов'янофіл. А головне, чому не спитати в польських громадян, чого вони хочуть, адже бунт окремої партії не відображає їхніх інтересів. І в наступних статтях І. Аксаков намагався довести, що взаємоприйнятним виходом із ситуації є добровільне об'єднання з Росією. Автор зробив критичний аналіз зарубіжної преси, яка з відвертою недоброзичливістю до Росії висвітлювала «польське питання», доходячи до образ народної честі росіян, пропонуючи його розв'язання на Європейському конгресі. Його дивувало намагання Європи втрутитись у внутрішні справи Росії, сподіваючись, що царський уряд погодиться «судитися з поляками перед чужими державами... і пов'язати себе новими зобов'язаннями, з відповідальністю перед усім Європейським сонмом із Туреччиною включно» [10, с. 83]. Навіть із наведених вище міркувань цілком прозоро виявляється слов'янофільська суть розгляду російсько-польського конфлікту. На підтвердження варто згадати лише назви окремих публікацій, щоб глибше її зрозуміти. Деякі з них: «З приводу дипломатичного втручання в польське питання», «Нове втручання іноземних держав у польське питання», «Наш ворог не Польща, а полонізм», «Чи є який-небудь кінець нашої боротьби з поляками», «Яким має бути становище поляків в Україні». На останній статті варто зупинити увагу. У ній І. Аксаков зробив закид на адресу п. Юзефовича стосовно заходів щодо припинення заколоту. Головне звинувачення на його адресу полягало в тому, що на чиновницьких посадах у Київській, Волинській і Подільській губерніях перебувають поляки (за ними було збережено посади і права). І те, що п. Юзефовичу вдалося не попередити, а лише послабити повстання, не звільняє його від відповідальності. І. Аксаков нагадав брошуру, підписану 27 професорами Університету св. Володимира, де зазначалося, що, насправді, польський заколот приборкали селяни. Вони озброїлися, чим змогли, утворивши загони, переважно кінні, чисельністю 50–1500 осіб. За словами генерала Кранке, царські війська переважно змушені були стримувати гнів селян [10, с. 181]. Таким чином, І. Аксаков засвідчував присутність у повстанському русі соціальної складової.

У статті «За ким залишилася перемога із замирення Польського заколоту?» І. Аксаков резюмує: за поляками, оскільки вони уникли повного розгрому і своєчасно змирилися (мається на увазі польське дворянство). Питання розв'язане лише із зовнішнього боку, а по суті залишаються два супротивники: Російська стихія і Польська стихія (основний елемент, початок. – *Н. Ш.*), російські прості люди з духовенством і польське дворянство. Зрештою, як і належить представникові російського дворянства, І. Аксакову довелося визнати, що в Західному краї точиться не боротьба народностей, а боротьба соціальна, станова. Нарешті багатьом сучасникам стало зрозумілим, що це соціальне повстання і що не слід надавати багато переваг «мужикам» над поміщиками, над дворянами, аби «не нашкочити аристократичному принципу», а слід періодично нагадувати

селянам, що вони – селяни і більше ніхто і в Росії, і в Білорусії тощо, розмірковував слов'янофіл [10, с. 253]. Отож він виступав за «примирення», інтерпретуючи зміст цього поняття так: для космополітів – це виявлення байдужості до російської народності. Натомість, коли слов'янофіли закликають до боротьби, то мають на увазі боротьбу національних елементів і заперечення духовної унії з поляками, які прагнуть підкорити собі духовно, а потім і матеріально, російську землю. Примирення можливе за умови приборкання латиністами своїх завойовницьких устремлінь. На думку І. Аксакова, боротьба мала носити громадський і моральний характер, а після укладення миру вона може набути інших форм [10, с. 254].

Продовжуючи аналізувати польське питання, І. Аксаков охарактеризував чотири царських укази 1864 р., якими запроваджувалася соціальна реформа, що означала відродження селянського стану в Польщі. Зарубіжна преса заперечила в цьому намаганні загострити суперечності в Царстві Польському, приборкуючи шляхту за допомогою селян. Ніби відповідаючи на закид, І. Аксаков робить важливу методологічну ремарку. На його переконання, дане явище потрібно розглядати не з позицій зацікавлених осіб, а «саме в собі», в історичній перспективі, а не в «живій історичній повсякденності», поза пристрастями й випадковостями. Обґрунтовуючи свою позицію, він пояснював причину падіння Польщі відхиленням від основних слов'янських начал і латинізацією, що зумовило розрив держави і народу, де держава асоціювалася зі шляхтою. Названими указами Росія не переслідувала власних корисливих цілей, натомість включала в історичний процес селянське населення [10, с. 326]. Реформи 1864 р. частково нівелюють значення польської шляхти в політичній і матеріальній сферах, підносячи роль простого народу, зближуючи його зі слов'янством. Росія сподівається на зниження соціальної напруги між шляхтою і селянством, що означає меншу небезпеку для Росії з боку Польщі [10, с. 332].

Не лише І. Аксаков долучався до обговорення «польського питання». Власний погляд на нього висловлював і Микола Миколайович Страхов, який був одним із представників консервативно-романтичної течії суспільної думки в Росії 60-х років XIX ст., спорідненої зі слов'янофільством. Їх іменували «почвенниками», виходячи з поширюваної ними ідеї зближення з народом (почвой) на релігійно-етичних засадах [14]. М. Страхов намагався відійти від розгляду польського питання в загальних рисах, зосередившись на з'ясуванні причин польського повстання 1863 р., побудувавши свої міркування у формі діалогу з самим собою. Він не заперечував узвичаєних на той час тлумачень цієї події (боротьба за розширення своїх прав та визволення з-під влади російського самодержавства), але глибше дивився на характер російсько-польських стосунків. М. Страхов спробував зрозуміти причину неприязного ставлення поляків до росіян. На його думку, вони повстали як народ освічений проти народу менш освіченого, варварського. Польща розвивалася в європейському цивілізаційному просторі, її аристократія в XV–XVI ст. вирізнялася високою освіченістю, чим не відзначалися росіяни. М. Страхов частково поділяє думку поляків і загалом європей-

ців щодо неєвропейськості росіян, а також наслідувального характеру теперішнього історичного розвитку Росії, констатуючи при цьому факт створення, зміцнення та захисту держави, збереження незалежності та самостійного розвитку [15, с. 176]. Поляки поводяться з росіянами зверхньо, і це повсякчас стимулює заклики до боротьби. Відчуваючи це, Росія надавала певні пільги тим територіям, де мешкали поляки та інші народи європейської цивілізаційної спільноти. Автор порушує глибинні проблеми внутрішнього становища Російської держави, яке не відповідає рівню цивілізованих країн [15, с.178]. Тому в даній ситуації, коли поляки досягли вищого культурного розвитку, вони претендують на головну роль у слов'янському світі. М. Страхов припускає, що поляки бажають лише національної незалежності, а не гегемонії серед слов'янства, і тут же висловлює сумнів, що вони відмовляться від гегемоністських прагнень. Прояви такої політики мали місце в історії (Малоросія і навіть Москва підпадали під плани ополячення, латинізації). В теперішньому часі полякам важко відмовитися від своєї цивілізаторської ідеї і, зокрема, втрачених західноруських земель, що входили до складу Речі Посполитої. Саме ця мегаісторична ідея є найбільш характерною для польської еліти, з чим можна погодитися, пише М. Страхов. Але ж тут постає питання стосовно визначення самої «цивілізації», адже, в розумінні поляків, вони ведуть «боротьбу європейського духу з азійським варварством» [15, с. 180].

Автор спробував виправдати зазіхання поляків на цивілізаторську місію серед слов'ян, у т. ч. росіян. Він намагався довести, що російський народ – не варвари, або що «цивілізація поляків є цивілізація, яка носить смерть у самому своєму корінні» [15, с. 180]. Обидва завдання є складними. Сказати, що росіяни – не варвари, а носії іншої, тобто російської, цивілізації, замало. Підкріпити це можна тим, що полонізаторська місія була відкинута і не могла зашкодити самобутньому розвитку Росії. Варто зазначити, що в даній статті М. Страхов послуговується терміном «цивілізація» (від лат. *Civilis* – гідний, громадянський, суспільний), який на той час ще не мав чіткого визначення, іноді вживався як синонім поняття «культура». Упродовж історії тлумачення терміну «цивілізація» змінювалося: *від форми існування живих істот, наділених розумом, до громадянського суспільства і самостійного цілісного соціально-історичного утворення, локалізованого у просторі та часі. У другій половині XIX ст. «цивілізація» стає основним поняттям у різних концепціях філософії історії: О. Шпенглера, М. Данилевського, А. Тойнбі* [16]. Хоча Польща є близькою до Росії, яка через неї могла б долучитися до європейської культури, однак Росія не була під моральним впливом Польщі, а пішла до голландців і французів, зберігши себе й відкривши можливості для подальшого розвитку. Можна було б наводити різні доводи для спростування польської винятковості. Проте М. Страхов обрав інший метод, випереджаючи можливі заперечення стосовно російської цивілізації. Він спирається на ідею народності, в якій закладено потенційну силу і міць народу, що зумів створити державу і неодмінно має право і віру в майбутнє. І хоч у європейській запозиченій цивілізації російський народ поступається польському, проте

він зберіг самобутність, у чому не поступається нікому. Де ж знайти примирення? – запитує М. Страхов і відповідає: ... «ми не розподіляємо права або області між поляками і росіянами». Яким чином досягти морального оздоровлення? У цьому М. Страхов покладається на народ і віру в майбутнє та нагадує, що на інтелігенції лежить великий обов'язок виправдати ці сподівання [15, с. 183]. Полякам він радить відмовитися від великої гордині за їхню високу цивілізацію. Лише таким може бути «примирення і розв'язання цього внутрішнього вузла у роковому питанні» [16, с. 184]. (На наш погляд, ідеалістичне міркування. – *Н. Ш.*). Якщо цього не станеться, то можливими є подальші зіткнення, які не принесуть бажаних наслідків обом сторонам. Отже, тепер потрібно з'ясувати й усвідомити корені проблеми і намагатись її вирішувати мирними засобами. «Польське питання, вочевидь, ще довго буде глибоким російським питанням» [15, с. 184]. Наведений короткий огляд статті М. Страхова свідчить про її дискусійний характер. Автор полемізує сам із собою, намагаючись відшукати правильні відповіді на складне питання щодо можливого залагодження російсько-польського конфлікту. Стаття є стриманою, не містить образ, але в ній присутнє одностороннє тлумачення цієї гострої проблеми в дусі слов'янофільської утопії [7]; вона не аргументована, побудована на припущеннях. Отож розмірковування М. Страхова, з одного боку, виглядають модерно, а з іншого, – не переконливо. До речі, стаття справила подвійне враження на читачів: одні запідозрили автора в полонофільстві, зокрема І. Аксаков звинувачував його в піднесенні польської культури та у визначенні поляків «цивілізаторами Росії», інші брали під сумнів його щирість. М. Страхову довелося захищати власну позицію, визнаючи провину лише в недомовках і незавершеності окремих міркувань. Він давав пояснення своїм сентенціям, керуючись прагненням змінити умонастрої в Росії, породжені польською справою, яку назвав «роковою», одночасно розглядаючи її як внутрішню, що повинна просвітлити свідомість росіян у ставленні до минулого, теперішнього і майбутнього, збудити народне самолюбство. Він підтверджує свої думки з приводу повільного розвитку Росії, що давало підстави полякам для зарозумілості. Відчуття сили духу російського народу надихало його говорити про польську цивілізацію, аби зрозуміти, що Росія вся в *майбутньому* і її боротьба з поляками – це боротьба двох культур. Він пояснював, що взяв «польську цивілізацію просто як культуру» і не вихваляв поляків. М. Страхов обурився на зауваження І. Аксакова, що ніби він «захищає права поляків на західні руські землі» і відкинув звинувачення в нав'язуванні ідеї про їхню цивілізаторську місію для Росії. М. Страхов висловив упевненість у моральній перемозі Росії над Європою і стверджував: «проти культури має стати культура, а не щось інше». Отже, на його думку, стаття «Рокове питання» хибить не змістом, а сміливістю форми, самовпевнено зачіпаючи патріотичні почуття росіян [17].

Як бачимо, існували певні розбіжності між І. Аксаковим і М. Страховим в інтерпретації «польського питання» в Російській імперії, хоч обидва відбивали слов'янофільську позицію. У контексті російсько-польського конфлікту точила-

ся полеміка між М. Юзефовичем та І. Аксаковим: перший звинувачував останнього в недбалому ставленні до своїх обов'язків, потуранні полякам, зокрема чиновникам Південно-Західного краю, близько 1,5 тис. яких після умиротворення повстанців працюють на своїх попередніх посадах [10, с. 275–276]. Такими є основні меседжі з приводу російсько-польського протистояння, що звучали в різних варіантах. Приміром, у статті «Польський ли город Киев?» І. Аксаков торкнувся гострої проблеми, а саме зазіхання поляків на південно- і північноруські землі. На його думку, частина польської розумової еліти переконана, що згадані території повинні належати Польщі, адже вона не може задовольнитися межами т. зв. «Конгрессувки» (Царства Польського). М'яко кажучи, чудернацьким був спіч польського романіста Крашевського на урочистостях з нагоди свого ювілею: «...сучасні покоління Поляків не мають права зрікатись за майбутні покоління від зазіхань на ці провінції, тобто позбавляти такого «надбання» своїх дітей і нащадків». «Цим сказано все, – зауважив І. Аксаков, – але цим же зумовлене й наше відношення до Поляків, і власне вирішення цього питання». Якщо «польський патріот» скаже, що в нього немає таких помислів, нехай про це заявить публічно [10, с. 561, 562]. Глибоко аналізуючи історичне коріння російсько-польського протистояння (порівнюючи з Познанню і Краковом, що перебували у складі Пруссії), І. Аксаков запевняв, що Росія не має ненависті до поляків і зі співчуттям ставиться до цього талановитого слов'янського племені, на жаль, зіпсованого єзуїтською пропагандою. У нас є підстави не вірити полякам та вимагати «погашення злобливості й ненависті, ... щирого переконання в тому, що немає іншого рятівного завершення для польської національності, ...як у чесному нерозривному союзі з Росією». Ніяких розмов про мир, поступки, адже це призведе «Поляків до остаточної загибелі, а Росію до кривавих бід» [10, с. 583].

Натомість «українське питання» в Російській імперії мало відмінну природу, характер і можливі варіанти його розв'язання. Для XIX ст. було характерним звернення народів Європи до власної історії, пошук моделей інтерпретації минулого, форми вираження національної ідеї. Це був перехід від просвітницького світогляду XVIII ст., коли нівелювалися національні питання, до їхньої актуалізації. В Україні його частково представляли українофіли, які, насамперед, переймалися мовною ідентифікацією українців, а також вважали за потребу утвердити в суспільстві назву «українці» замість «малороси», «південноруси». Однак російське чиновництво чинило всілякі перешкоди на шляху самовизначення та утвердження самостійного статусу української мови. Слов'янофільська газета «День» І. Аксакова опублікувала статтю М. Костомарова («День», № 27, 7 липня 1862 р.), де через загострення мовної проблеми та звинувачення у сепаратизмі історик намагався скоригувати полеміку, пом'якшити висловлювання та знівелювати мовні прагнення українців, обмежуючись лише завданнями народної освіти. І. Аксаков загалом підтримав таку позицію, але не сприймав прагнень створювати малоруську літературну мову. Вже після видання сумнозвісного валуєвського циркуляру 1863 р. він спробував знизити напружену антиукраїнську

пропаганду в пресі [5, с. 127]. Репресивні заходи посилювалися внаслідок згаданого польського національно-визвольного руху на Правобережжі, який сприймався в офіційних колах як виявлення сепаратизму, що могло підбурити на цей українців, в яких прагнення до автономії були присутні від часу підписання «Березневих статей» 1654 р. Як охоронний захід і з'явився валуєвський циркуляр, яким утискалися права української мови. Не останню роль у навколомовній проблемі відіграв голова Київської археографічної комісії М. Юзефович. Він переконав центральну владу в тому, ніби українофіли, культивуючи мову, переслідують політичний сепаратизм, що можна розцінювати як замах на державну єдність Російської імперії. Тобто, мета циркуляру полягала в забезпеченні імперії від рухів, подібних до польського повстання. Потужний інтелектуальний спротив зазіханню самодержавної влади на мовні права українців чинив історик, блискучий оратор і публіцист М. Костомаров, сподіваючись переконати російських чиновників у справедливості вимог щодо вільного розвитку української мови, літератури, не змішуючи цього явища з політичним сепаратизмом [18]. Він виступав провідним теоретиком і практичним опонентом самодержавства в його антиукраїнській політиці в другій половині XIX ст. За умов перенесення наукової полеміки в політичне русло, звинувачення українофілів у сепаратизмі та зв'язках з польським визвольним рухом, учений намагався показати лояльність українців до Російської держави. Таку тактику підтримувала частина української інтелігенції, яка, поряд із патріотичними почуттями, не менше почувала себе «руською». Це т. зв. «подвійний націоналізм», який, до речі, М. Драгоманов радив також зрозуміти галичанам. У такому аспекті М. Грушевський характеризував суть наукових і публіцистичних дискусій з українського питання [19, с. 307]. Полемізуючи з опонентами, М. Костомаров не припиняв підкреслювати відмінність історичних форм української державності, яку він вбачав у федералізмі, й московського централізму. Відкидаючи звинувачення на свою адресу за федералістичні погляди, вчений зазначав, що він не практичний політик, а історик і вбачає у вільній федерації земель природний шлях розвитку, який був порушений монгольським завоюванням, що зрештою призвело до централізму й абсолютизму [19, с. 308].

Полеміка з «українського питання» розгорнулася на сторінках тогочасної преси, в т. ч. слов'янофільського спрямування. У статті «Чи небезпечне українофільство для Російської держави?» (газ. «Москва», 25 січня 1864 р.) І. Аксаков заспокоював російське суспільство, яке лякали сепаратизмом автори публікацій у деяких періодичних виданнях, зокрема тим, що Російська держава достатньо міцна і що їй не можуть загрозувати ніякі революціонери, сепаратисти, українофіли тощо. Він звернувся до статті О. Волинця, в якій висловлювалася думка, ніби «українське питання» є важливішим за «польське». Іван Сергійович розвіює цю ілюзію, вважаючи її польською інтригою, адже Малоросія довела навесні 1863 р. свою неприхильність до поляків. Польща зацікавлена посварити Росію з Малоросією. Вона навмисно кидає тінь на українофілів, звинувачуючи їх у

сепаратизмі. Але навіть за умови незначної кількості сепаратистів не можна негативний відтінок українофілів поширювати на все населення Малоросії, аби не ображати їхнього законного почуття любові до своєї вітчизни [10, с. 303]. О. Волинець, продовжує І. Аксаков, без співчуття ставиться до літературних та історичних поглядів М. Костомарова (І. Аксаков, між іншим, із ним погоджувався), а також до друкування книжок малоросійською мовою, вважаючи, що вони нікому не потрібні. Але уряд не пішов на конфронтацію. І. Аксаков зазначає, що здійснювалася полеміка стосовно створення особливої малоросійської літературної мови з П. Кулішем, М. Костомаровим та часописом «Основа», який, на жаль, передчасно припинив своє існування. Однак, всупереч українофільській пропаганді, віру росіян у міцність російського земського устрою, духовну єдність не може похитнути поява книжок, написаних малоросійською мовою, був упевнений І. Аксаков.

Викликала суперечки в суспільстві і справа перекладу Біблії. Слов'янофіли застерігали від використання полонізмів, але не погоджувалися з О. Волинцем, який звертався «до вищого духовного керівництва *не* дозволяти Євангелія на малоросійському нарідчі» [10, с. 305].

І. Аксаков навів уривок із листа анонімного київського автора, який виступав проти сепаратизму, критикуючи його прихильників, вважаючи, що вони діють на користь полякам, адже репресії проти них із боку уряду штовхають їх в обійми поляків. Він протестував проти хибних висловлювань стосовно утисків малоросійської мови. «Ми не розуміємо, – зазначалось у листі, – щоб книга була шкідливою не за своїм змістом, а за мовою, якою написана». Навпаки, вважав дописувач, потрібно сприяти розвитку південно-руського племені «в душі своєї народності, православ'я та місцевих історичних переказів» [10, с. 306–307]. Це не зашкодить загальноросійським інтересам, а примножить сили в боротьбі з польським впливом. Цю думку також поділяв І. Аксаков [10, с. 308]. В одному зі своїх листів до М. Костомарова він відкидав звинувачення на свою адресу щодо розпалювання ворожнечі між поляками та південно-русами, натомість зауважив, якщо не враховувати різниці між ними у віросповіданні. Слов'янофіл пояснював це тим, що, по-перше, допоки поляки не вдалися до поширення наклепів на Росію і висунення претензій на давні Руські землі, про них не йшлося; по-друге, на сторінках газети критика адресувалася не малоросійській народності, а окремим «патріотам», які виступають за визнання окремої малоруської літературної мови, у можливість створення якої І. Аксаков не вірив. Усупереч слов'янофілам М. Костомаров виступав за право народу на вільний вибір, а не нав'язування мови [20, с. 258–259]. Він досить коректно підкреслив, що немає вини тих, хто за переконанням хоче розвивати малоруську мову, і «не винуваті ті, які не хочуть читати того, що пишеться цією мовою. Але поки що – малоросійська писемність зростає, і коло читачів збільшується. Отже, є потреба, і несправедливо озброюватись проти права на вільне існування малоросійської літератури» [20, с. 266]. У своїй відповіді І. Аксакову історик доводив своєрідність українців, яку не бажав

визнавати слов'янофіл, запропонувавши йому озвучити принцип дії проти малоросів: або ви стаєте на позиції державного примусу, або дайте можливість народові самому обирати свою долю. І, зрештою, недвозначно висловив політичне кредо: малоросійський народ бажає жити власним життям [20, с. 264–265].

Неоднозначний погляд на суть тогочасних проблем та їхнє розв'язання мали І. Аксаков та слов'янофіл ліберального ґатунку О. Гільфердінг (голова Петроградського відділення Слов'янського благодійного комітету). Автор статті в журналі «Украинская жизнь» (1916, № 3) аналізував дискусію між ними з українського питання. О. Гільфердінг зазначав, що «вождь тодішніх слов'янофілів» не зовсім з'ясував для себе «принцип народності», маючи на увазі малоросів. Точка зору О. Гільфердінга полягала в тому, що великоруські народні начала повинні проявлятися у братолюбстві до інших народів. У І. Аксакова він угледів, так би мовити, залишок уявлень про зверхність великоруської народності над іншими. Вони виявлялися в образливих висловлюваннях стосовно малоросійської літератури, що природно викликало негативне ставлення до аксаковської газети «День». О. Гільфердінг вирішив розвінчати позицію І. Аксакова, вдавшись до аналізу статті Соковенка, надрукованої у згаданій газеті. В ній у зневажливій формі здійснювалася спроба довести, що малоросійської мови не існує. Згодом з'явилася стаття зі спростуванням основних положень Соковенка, в нотатці до якої І. Аксаков висловлювався нещиро, як здалось О. Гільфердінгу. Він помітив у його словах оті залишки вивищеності великоросів, через що і малоросам, і білорусам, і фінам, і латишам не був «відкритий простір вільного розвитку», а також м'яко зробив закид із приводу прихованого централізму та русифікаторства [21, с. 69, 72]. Дана слов'янофільська парадигма залишалася живучою на довгі роки. О. Гільфердінг застерігав від недопущення внутрішньої брехні у слов'янофільському вченні, що може перетворити союзників на ворогів.

Наукова новизна. Доведено, що в XIX ст. в Російській імперії виникла колізія на основі зіткнення національно-патріотичних інтересів поляків і росіян, росіян і українців, яка в офіційних колах тлумачилась, як «польське питання» і «українське питання». Показано методологічну різницю в поглядах слов'янофілів щодо інтерпретації походження і суті проблем та пропонованих способів їхнього розв'язання. Підкреслено, що методологічне кредо І. Аксакова в розумінні «польського питання» базувалося на принципах історизму і моралі. Слов'янофіли діяли у фарватері загальноімперської стратегії уніфікації національних окраїн з метою їхньої інтеграції у складі Росії. Українофіли, не порушуючи єдності Російської імперії, домагалися визнання українців окремим народом зі своєю мовою як основним маркером національної ідентичності. Розширене використання першоджерел, зокрема публіцистичних статей, у яких відображені погляди слов'янофілів на тогочасні суспільно-політичні проблеми.

Висновки. У XIX ст., в умовах зростання національної свідомості слов'янських народів, загострилася боротьба за збереження своєї самобутності в рамках централізованої держави. На порядок денний поставали питання взаємо-

відносин центру й окраїн Російської імперії. Слов'янофіли активізували свою діяльність у зв'язку з польським національно-визвольним повстанням 1863 р., в якому неабияку роль відігравав релігійний фактор. Вони не завжди доходили спільного знаменника у тлумаченні причин і наслідків тих подій. І. Аксаков пропонував розв'язати конфлікт «на ґрунті найповнішої моральної законності». Враховуючи історичне коріння російсько-польського протистояння, він не вірив полякам, але й не виявляв ненависті до них. Він відкидав пропозицію скликати спільну нараду європейських держав для залагодження конфлікту, мотивуючи це тим, що його повинні розв'язувати Росія і Польща. Разом із тим, І. Аксаков цілком у слов'янофільському дусі намагався довести доцільність добровільного об'єднання Польщі з Росією. Відмінну точку зору висловлював О. Гільфердінг, критикуючи І. Аксакова за його нещирість, прихований централізм і русифікаторство. Як бачимо, розбіжності в інтерпретації подій існували не лише між окремими представниками слов'янофільської течії суспільно-політичної думки, а й тому ж авторитетному І. Аксакову бракувало ясності, хоча всі вони залишалися віddаними ідеям саmобутності історичного розвитку Росії та її месіанської ролі у слов'янському світі. Глибше розглядав причини польського повстання М. Страхов, наголошуючи на цивілізаційному факторі та мегаісторичній ідеї польської еліти. Порівняно з польським, «українське питання» в Російській імперії мало іншу природу. Суть полеміки стосовно визнання української літературної мови полягала, з одного боку, в намаганні слов'янофілів зберегти єдність імперії, а з іншого, – у прагненні українофілів домогтися визнання української мови як основного ідентифікатора українців. Наведені міркування слов'янофілів із приводу польського та українського питань засвідчують складність, неоднозначність і відсутність механізмів їхнього розв'язання у другій половині ХІХ ст. З наукової точки зору, проблема потребує подальшого неупередженого комплексного дослідження на основі максимального залучення першоджерел, які дозволяють аналізувати процеси без сторонніх коментарів. Конче важливо враховувати теперішні події на Південному Сході України та пильно вивчати досвід минулого й виносити з нього повчальні уроки.

Список використаних джерел

1. Матвеев В. И. К вопросу об этнорелигиозной соборности славянского мира: модели и пути интеграции // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: зб. наук. праць. Київ: Фенікс, 2011. 288 с.
2. Белоколот О. Панславизм сьогодні – інструмент російського впливу в Україні чи «ідеологія прикриття»? // Майдан закордонних справ. 21 вересня 2016. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prykryttia>
3. Лопатина Е. Б. Российская империя в польском вопросе в 1880–1890-е гг. Автореф. дис. к. и. н. Спец. 07.00.03 – Всеобщая история (новое и новейшее время). Москва, 2011. 30 с.

4. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. моногр. у 3-х ч. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999.
5. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Київ : LAURUS, 2013. 416 с.
6. Каплин А. Мирозозрение славянофилов: история и будущее России. Москва : Ин-т рус. цивилизации, 2008. 448 с.
7. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства / пер. з пол. В. Моренець. Київ : Основи, 1998. 710 с.
8. Гедін С. Зародження слов'янофільства в Російській імперії та його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX ст. // Гілея : наук. вісн. Київ, 2016. Вип. 113. С. 15–19.
9. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое лит. обозрение, 2008. 248 с.
10. Аксаков И. С. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. (Ст-и из газ. «День», «Москва», «Москвич», «Русь»). 1860–1886. Соч. Т. III. Москва : Типогр. М. Г. Волчанинова. 1886. 844 с.
11. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 237 с.
12. Дьяков В. А. Маркс, Энгельс и Польша. Москва: Наука, 1989. 216 с.
13. Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ: Наук. думка, 2011. 508 с.
14. Почвенники // Словари и энциклопедии на Академикe. 2000. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/38474>
15. Страхов Н. Н. Роковой вопрос // Авдеева Л. Р. Русские мыслители Ап. А. Григорьев, Н. Я. Данилевский, Н. Н. Страхов. Философская культурология второй половины XIX века. Москва: МГУ, 1992. с. 175–184.
16. URL: <https://histua.com/slovník/c/civilizaciya>
17. Страхов Николай Николаевич: Собрание сочинений // Lib.ru: Библиотека Мошкова. 2019. URL: http://az.lib.ru/s/strahow_n_n/
18. Шип Н. Полеміка Миколи Костомарова з опонентами і царськими чиновниками з питань української мови // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матер. Міжнар. конф. до Дня слов'ян. писемності і культури (Київ, 24 трав. 2017 р.). Київ : НБУВ, 2017. С. 352–357.
19. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. академіка М. Грушевського. Київ : ДВУ, 1928. 315 с.
20. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Том третий и последний. Письма 1851–1860 годов. Т. 4. Письма 1858– 86 гг. Санкт-Петербург : Изд. имп. публ. б-ки, 1892.
21. Спор славянофилов по украинскому вопросу // Украинская жизнь. 1916. № 3. С. 69–73.

References

1. 1. Matveev, V. I. (2011). K voprosu ob etnoreligioznoi sobornosti slavianskogo mira: modeli i puti intergratsii [On the issue of ethnic and religious conciliarity of the Slavic world: models and ways of integration]. In *Pravoslavia – tsyvilizatsiinyi stryzen slovia-*

skoho svitu: zb. nauk. prats [Orthodoxy as a civilization core of the Slavic world: collection of scientific papers]. Kyiv. [In Russian].

2. Bielokolos, O. (2016, September 21). Panslavizm siohodni – instrument rosiisko-ho vplyvu v Ukraini, chy «ideolohiia prykryttia»? [Panslavism today – an instrument of the Russian influence in Ukraine, or «Ideology of covering»?]. Retrieved from: <https://www.mfa.ua.org/uk/publications/panslavizm-sohodni-instrument-rosiiskoho-vplyvu-v-ukraini-chy-ideolohiia-prykryttia> Accessed: 17.10.2019. [In Ukrainian].

3. Lopatina, E. B. (2011). *Rossiiskaia imperiia v polskom voprose v 1880–1890-e gg.* [The Russian empire in the Polish question in 1880–1890s]. (Candidate of historical sciences dissertation abstract). Moscow. [In Russian].

4. «Ukrainske pytannia» v Rosiiskii imperiii (kinets XIX – pochatok XX st.): kol. monohr. u 3-kh ch. [«The Ukrainian question» in the Russian empire (the end of the 19th – the beginning of the 20th century): collective monograph in 3 parts]. (1999). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

5. Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiiskoi imperii* [The Ukrainian question in the Russian empire]. Kyiv: LAURUS. [In Russian].

6. Kaplin, A. (2008). *Mirovozzrenie slavianofilov: istoriia i budushchee Rossii* [The world ideology of Slavophiles: history and future of Russia]. Moscow: Institut russkoi tsivilizatsii. [In Russian].

7. Valitskyi, A. (1998). *V poloni konservatyvnoi utopii: struktura i vydozminy rosiiskoho sloviafilstva* [In captivity of conservative utopia: the structure and changes in the Russian Slavophilism]. V. Morenets (Trans.). Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

8. Hedin, S. (2016). *Zarozhennia sloviafilstva v Rosiiskii imperii ta yoho vplyv na ukrainsku istorychnu dumku seredyny XIX st.* [The emergence of Slavophilism in the Russian empire and its influence on the Ukrainian historical thought of the mid-19th century]. In Hileia: naukovyi visnyk [Hylaia: scientific herald]. No. 113, pp. 15–19. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Miller, A. (2008). *Imperiia Romanovych i natsionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniia* [The Romanov empire and nationalism. Essay on methodology of a historical research]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian].

10. Aksakov, I. S. (1886). *Polskii vopros i zapadno-russkoe delo. Evreiskii vopros. (Stati iz gaz. «Den», «Moskva», «Moskvich», «Rus»).* 1860–1886. Soch. [The Polish question and Western-Russian affair. The Jewish question. (The articles from the newspapers «Den», «Moskva», «Moskvich», «Rus»). Works]. Vol. 3. Moscow: Tipografia M. G. Volchaninova. [In Russian].

11. Dylionhova, H. (2007). *Istoriia Polshchi 1795–1990* [The history of Poland 1795–1990]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

12. Diakov, V. A. (1989). *Marks, Engels i Polsha* [Marx, Engels and Poland]. Moscow: Nauka. [In Russian].

13. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopaedia of history of Ukraine]. (2011). Vol. 8. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

14. Pochvenniki [«The returners to the native soil»]. (2000). In *Slovari i entsyklopedii na Akademike* [Dictionaries and Encyclopedias on «Academic»]. Retrieved from: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/38474> Accessed: 17.10.2019. [In Russian].

15. Strakhov, N. N. (1992). Rokovoi vopros [The fatal question]. In Avdeeva, L. R. *Russkie mysliteli Ap. A. Grigoriev, N. Ya. Danilevskii, N. N. Strakhov. Filosofskaia kulturologiia vtoroi poloviny XIX veka* [Russian thinkers Ap. A. Grigorev, N. Ya. Danilevskii, N. N. Strakhov. The philosophical cultural studies of the second half of the 19th century]. Pp. 175–184. Moscow: MGU. [In Russian].

16. URL: <https://histua.com/slovník/c/civilizaciya>

17. Strakhov Nikolai Nikolaevich: Sobranie sochinenii [Strakhov Nikolai Nikolaevich: collected works]. (2019). In *Lib.ru: Biblioteka Moshkova* [Lib.ru: Library of Moshkov]. Retrieved from: http://az.lib.ru/s/strahow_n_n/ Accessed: 17.10.2019. [In Russian].

18. Shyp, N. (2017). Polemika Mykoly Kostomarova z oponentamy i tsarskymy chynovnykamy z pytan ukrainskoi movy [Polemic of Mykola Kostomarov with the opponents and tsarist officials concerning the question of the Ukrainian language]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnych doslidzhen: materialy Mizhnarodnoi konferentsii do Dnia slovianskoi Pysemnosti i kultury* (Kyiv, 24 travnia 2017 r.) [Slavic studies and paradigms and new trends of researches in social sciences and humanities: proceedings of the International conference dedicated to the Day of Slavic writing and culture (Kyiv, May 24, 2017)]. Pp. 352–357. Kyiv: NBUV, 2017.

19. *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific, publicistic and polemic writings of Kostomarov]. (1928). M. Hrushevskyyi (Ed.). Kyiv: DVU. [In Ukrainian].

20. *Ivan Sergeevich Aksakov v ego pismakh* [Ivan Sergeevich Aksakov in his letters]. (1892). Vol. 3 (Pisma 1851–1860 gg. [Letters of 1851–1860]), Vol. 4 (Pisma 1858–1886 gg. [Letters of 1858–1886]). Saint-Petersburg: Izdanie imperatorskoi publichnoi biblioteki. [In Russian].

21. Spor slavianofilov po ukrainskomu voprosu [The debate of Slavophiles on the Ukrainian question]. (1916). In *Ukrainskaia zhyzn* [Ukrainian Life]. No. 3, pp. 69–73. [In Ukrainian].

Nadiia Andriivna Shyp,

Doctor of Historical Sciences, Professor

Professor at the Philosophy and Social Sciences department

at Kyiv National University of Trade and Economics

ORCID: 0000-0002-1309-1509

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

Interpretation of Polish and Ukrainian issues by Slavophiles in the Russian Empire (second half of the 19th century)

The aim of the research is to show the historical preconditions, character and development of Russian-Polish conflict (apogee of which was Polish national-liberating rebellion of 1863) and the essence of Russian-Ukrainian polemics regarding the language issue based on studying scientific literature and analysis of Slavophile press. **The methodology of the research.** Methodological basis is comprised of objectivity principles, terminological definition and historical method. The connection of foreign policy and internal policy factors has been taken into consideration when account-

ting for the actions of the centralized power regarding peripheral lands of the Russian Empire. **The scientific novelty.** It has been proven that a collision based on the conflict of Polish national-patriotic and Russian interests emerged in the Russian Empire of the 19th century. The issue was interpreted as «Polish issue» or «Ukrainian issue» within the official circles. The methodological difference in Slavophiles' views regarding interpretation of genesis and essence of the issues as well as offered solutions for them are shown in this research. It is underlined that the methodological credo of I. Aksakov in understanding of «the Polish issue» was based on the principles of historical method and morale. Slavophiles acted within the track of pantoimperial strategy to unify national peripheries with the aim of their integration into Russia. Ukrainephiles, without breaking the unity of the Russian empire, strived for acknowledgment of Ukrainians as a separate nationality with its own language as the primary marker of the national identity. The use of primary sources was extended, among which are publicistic articles, which reflected the view of Slavophiles on societal and political issues. **Conclusions.** The struggle for preservation of individuality within the framework of the centralized state became more acute within the conditions of national consciousness growth among Slavic nationalities in the 19th century. New items appeared on the agenda such as the issue of the relationship between the center and peripheral parts of the Russian Empire. Slavophiles increased their activity in connection with the Polish national-liberating rebellion in 1863, in which the religious factor played a major role. They did not reach the consensus interpreting the reasons and consequences of those events. The ideas of Slavophiles regarding the Polish and Ukrainian issues confirm the difficulty, ambiguity, and lack of mechanisms of their solution in the second half of the 19th century. The subject needs further unprejudiced comprehensive research based on maximum involvement of primary sources, which would allow to analyze the processes. It is important to take into account the current events in the South-East regions of Ukraine as well as to study the experiences of the past and carry out valuable lessons.

Key words: «Polish issue», «Ukrainian issue», Slavophiles, Polonophilism, Ukrainophilism, Ivan Aksakov, Mykolai Kostomarov.

Надежда Андреевна Шип,

доктор исторических наук, профессор,

профессор кафедры философских и социальных наук Киевского национального торгово-экономического университета

ORCID: 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Интерпретация славянофилами польского и украинского вопросов в Российской империи (вторая половина XIX в.)

Цель исследования. На основе изучения научной литературы, а также анализа славянофильской прессы показать исторические предпосылки, характер и развитие русско-польского противостояния, апогеем которого стало польское национально-освободительное восстание 1863 г., и суть русско-украинской полемики по

языковому вопросу. **Методология исследования.** Методологическую основу предложенного нарратива составляют принципы объективности, терминологической определенности и историзма. При изложении действий центральной власти относительно периферийных земель Российской империи учтена взаимосвязь внешнеполитических и внутривнутриполитических факторов. **Научная новизна.** Доказано, что в XIX в. в Российской империи возникла коллизия на основе столкновения национально-патриотических интересов поляков и россиян, россиян и украинцев, что в официальных кругах толковалась, как «польский вопрос» и «украинский вопрос». Показана методологическая разница во взглядах славянофилов относительно интерпретации происхождения и сути проблем и предлагаемых способов их решения. Подчеркнуто, что методологическое кредо И. Аксакова в понимании «польского вопроса» базировалось на принципах историзма и морали. Славянофилы действовали в фарватере общеимперской стратегии унификации национальных окраин с целью их интеграции в составе России. Украинофилы, не нарушая единства Российской империи, добивались признания украинцев отдельным народом со своим языком как основным маркером национальной идентичности. Расширено использование первоисточников, в частности публицистических статей, в которых отображены взгляды славянофилов на общественно-политические проблемы. **Выводы.** В XIX в., в условиях роста национального сознания славянских народов, обострилась борьба за сохранение своей самобытности в рамках централизованного государства. На повестке дня стояли вопросы взаимоотношений центра и окраин Российской империи. Славянофилы активизировали свою деятельность в связи с польским национально-освободительным восстанием 1863 г., в котором немалую роль сыграл религиозный фактор. Они не всегда приходили к общему знаменателю в толковании причин и следствий тех событий. Приведенные рассуждения славянофилов по поводу польского и украинского вопросов подтверждают сложность, неоднозначность и отсутствие механизмов их решения во второй половине XIX в. С научной точки зрения, проблема нуждается в дальнейшем непредвзятом комплексном исследовании на основе максимального привлечения первоисточников, которые позволяют анализировать процессы без посторонних комментариев. Очень важно учитывать нынешние события на Юго-Востоке Украины, пристально изучать опыт прошлого и выносить из него поучительные уроки.

Ключевые слова: «польский вопрос», «украинский вопрос», славянофилы, полонофильство, украинофильство, Иван Аксаков, Николай Костомаров.

*Стаття підготовлена 17 квітня 2019 року;
подана до друку 27 квітня 2019 року.*